

Serbest Kültür Değişimleri Bağlamında Türk ve Ermeni Sözlü Edebiyat Geleneklerinin Etkileşimleri Üzerine Bir Değerlendirme

Özkul Çobanoğlu*

Özet

Bu çalışmanın konusunu Türk ve Ermeni sözlü edebiyat gelenekleri arasındaki etkileşim, serbest kültürel değişim ve dönüşümlerin tespit edilip değerlendirilmesidir. Bu iki milletin kültürü arasında özellikle de sözlü kültürleri arasındaki etkileşim, serbest kültürel değişim ve dönüşümlerin mitolojik ve epik destan gelenekleri türlerini de motif, epizot ve tür düzeyince içermesinden hareketle tariblerinin çok eski çağlarında başlamış olduğu düşünülmektedir. Bununla beraber bu iki millet kültürlerinin ilk olarak nerede ne zaman başladığı kesin olarak bilinmemektedir. Son zamanlarda Azerbaycan ve Türkiye’de yapılan araştırmalara göre iki kültür arasında, MS 3. Yüzyıldan itibaren iki millet arasında ilişki ve iletişimin varlığı ve buna dayalı serbest kültür değişimlerinin olduğu ortaya çıkmıştır. İki kültür arasındaki serbest kültür değişimlerinden belki de en önemlisi Ermenilerin Türk Âşık Tarzı Edebiyat geleneğini aynen almaları ve 400’den fazla bu geleneğin tem-

silcisi “aşug” (âşık) yetiştirmeleridir. Ermeniler bu geleneğin dili, tür ve şekil özellikleri başta olmak üzere tema, kahraman, epizot ve motif düzeylerinde pek çok unsurunu alıp kullanmışlardır. Aynı şekilde, Türk sözlü kültüründen atasözü, fıkra, destan, halk hikâyesi gibi türleri de ıktibas etmişlerdir.

Anahtar kelimeler: Türk ve Ermeni, sözlü edebiyat, folklor, halk edebiyatı, serbest kültür değişimleri

Interactions Between Turkish and Armenian Oral Literary Traditions in the Context of Free Cultural Changes

Abstract

The topic of this work is an avaluation about interactions and transformations between Turkish and Armenian oral literary traditions. Eventhough, those interactions and transformations include mybtological and epical genres and motifs the processes of cultural changes between the two cultures should have been started for very early times of the history of the nations. However, it is not clear that Turks and Armenians where and when they had socio-cultural contact first. Accoding to the recent research in Azarbaycan and Turkey the first contact between two nations might have been started since III. A.D. In the context of interactions between Turkish and Armenian cultures took place especially in oral culture and literature. Armenians borrowed the Turkish minstrel tradition which is known as Ashik Tarzı Edebiyat Gelenegi, and named the tradition “ashug” in Armenian. The Turkish style of Ashik Literature was accepted by Armenian including the language, style, themes, epizots, motifs, genres. Also, many mybtologic, Islamic and shamanistic elements was borrowed by Armenian cultureas well as Turkish proverbs, anectods, folk stories and epics.

Key Words: Turkish and Armenian, oral literary traditions, folklore, folk literature, free cultural changes

Türk ve Ermeni sözlü kültür gelenekleri arasındaki etkileşimler üzerinde tespit-

(*) Prof.Dr., Hacettepe Üniversitesi Türk Halkbilimi Bölümü Öğretim Üyesi, ozkul@hacettepe.edu.tr

lerde bulunmak bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Tarihsel olarak son derece açık bir biçimde bilindiği gibi, son bin yılı birlikte ve sosyo-kültürel anlamda iç içe yaşamış ve başta sözlü edebiyat¹ olmak üzere pek çok alanda karşılıklı bir kültürel etkileşime² tabi olmuş bu iki milletin söz konusu kültür değişmelerini yaşamaya başlangıç tarihleri ve buna bağlı olarak köken, kaynak ve mekan konusundaki kabuller netleşmiş ve ileri sürülen bilgiler kesinleşmiş değildir. Daha yalın bir ifadeyle söyleyecek olursak, Türklerle Ermenilerin ilk olarak hangi dönemde karşılaştıkları konusu tarihsel olarak çok tartışmalı olmakla³ birlikte bir kısmını aşağıda hülasa edeceğimiz kültürel verilerin taşıdığı süreklilik ve muhtelif sebeplere bağlı değişmeler göz önüne alındığında bu iki milletin tarihin çok eski devirlerinden beri birbirlerini tanıyan iç içe veya bir birinden serbest kültür değişmeleri⁴ yapacak kadar dostça ve köklü ilişkilere sahip iki millet olduklarını söylemek mümkün görünmektedir.

Konuyla ilgili olarak yapılan araştırmaların bir kısmına göre, Türklerle Ermenilerin tarihteki ilk temasları yakın zamanlara kadar 7. yüzyılda Hazar Türklerinin Kafkas bölgesine yaptığı akınlar sırasında başlamış yaygın olarak kabul görüyordu. Ancak, Türkiye ve Azerbaycan'daki son yıllarda yapılan araştırmalar, Türklerle Ermenilerin ilk temasların IV. hatta II. yüzyıllara kadar gittiğini (Türkmen 1992: 1; Sevim 2002) ortaya çıkarmıştır.

Tarihsel olarak böylesine eski zaman ve köklere dayanan Ermeni ve Türkler arasındaki bu ilişkilerin kaynağı 20. Yüzyılın başlarında çoğunlukla Ermeni siyasi ve kültür tarihçilerinin iddialarına göre (Kerovpyan 2000) Ermeniler "Turani" bir kavimdirler. Ancak, 1915 veya tehcir sonrası süratle önce bu iddialardan vaz geçilir ve insanlık tarihinin en büyük kültürel "yap-boz"undan başka bir şey olmayan ve delilleri itibariyle bazen büyük şüpheler uyandıran, Hint-Avrupa Dil Ailesi ve onun defalarca paradigma değiştirmek zorunda kalan "Aryan Teorisi"ne bağlanırlar.⁵

Ancak, bizim daha önceki çalışmalarımızda da dikkati çektiğimiz (Çobanoğlu 2001; 2013) gibi Türk Mitolojisinde "Kök Tengri" inancından önce var olduğunu düşündüğümüz "Al" veya "Ala"nın Ermeni Mitolojisinde Türkçe bir adla "Al" olarak hem dişiliği ve hem de erkekliği olan çift cinsiyetli mitolojik varlık aslında iki kültürün muhtemel mitolojik kökenleri konusunda daha önce ileri sürülen iddiaların tekrar gözden geçirilmesi gerektiğini göstermektedir. Aynı şekilde, Mehmet Yılmaz'ın Ermeni mitolojisi üzerine yaptığı bir çalışmada (2010:95-98) ortaya koyduğu gibi Ermeni mitolojisinin panteonunun nerdeyse tamamı serbest kültür değişmeleriyle Ermenilerin ilişkiye geçtikleri çoğunlukla da her zaman vassalı oldukları hakim efendilerin panteonundan alınmış kahramanlar karşımıza çıkmaktadır. Bunlara örnek olarak "Amazt" (Ahura Mazda), "Mihr" (Mitra), "Anahit" (Ardvi Sura Anahita) gibi Perslerden, "Ara Keğetsik" (Aram) gibi Urattulardan, "Ba'al Şamin" (Barşam) Asur, "Kisane" Hindistan'dan, "Dork Ankeg" (Nergal) Babil'den ve daha sonra hakimiyetlerine girdikleri Yunan ve Roma'dan da "Astgik" (Afrodit) gibi Ermeni panteonun belli başlı kahraman kült ve figürleri verilebilir. Bu bağlamda Türk mitolojisindeki "al karısı" veya "albastı" da denilen "alkızı"na tema ve işlev olarak benzeyen "alk" (Yılmaz 2010:97) son derece dikkat çekicidir. Özellikle de yukarıda işaret edildiği gibi çift cinsiyetli bir tanrı-tanrıça olan "al"ın varlığı daha dikkat çekici hale gelmekle birlikte bu kültürün de Ermeni mitolojisi panteonunda yer alan ve yukarıda sıralananlar gibi Türklerle olan ilişkilerinde gerçekleşen bir serbest kültür değişiminin sonucu olduğu düşünülebilir. Söz konusu kültürel süreklili-

- (1) "Sözlü edebiyat" veya "halk edebiyatı"nın gündelik hayatta kullanılan bir araç-gereçler manzumesi oluşu ve sözün bir teknoloji olarak kullanılışı konusunda bkz. (Çobanoğlu 2009; Ong 1995).
- (2) Türk ve Ermenilerin kültüre etkileşimi konusunda en çok üzerinde durulan ve diğer alanlara göre daha detaylı çalışılmış olan 19. yüzyılda Batı tipi tiyatronun Türk kültürüne girişi bağlamında Ermenilerin yeri ve rolüdür. Bu konuda bkz. (And 1972).
- (3) Ermenilerin tarihi hakkında bkz. (Ersan 2007; Grousset 2006; Hovannisian 1997; İşhanyan 2006; Yılmaz 2011)
- (4) Kültür değişmesi, özellikle de "serbest kültür değişmesi" konusunda bkz. (Turhan 1951; Güngör 1980)
- (5) Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. (Yılmaz 2010; 2011a; 2012).

ğin ve müşterekliğin kaynağı ne olursa olsun her iki milletin de sözlü kültür ve edebiyat geleneklerinde olması son derece önemlidir. Özellikle de mitolojinin toplumsal hafızanın oluşmasında ve buna bağlı sosyo-kültürel kimlik gelişimi ve etnik/ulusal felsefenin ve ulusal dünya görüşünün oluşumundaki yer ve rolü düşünüldüğünde mitolojik kültürlerdeki bu ortaklı daha da anlamlı hale gelmektedir.

Türk ve Ermeni mitik düşüncesindeki ortaklıklardan bir başkası da epik destanlarda karşımıza çıkmaktadır. Ermeni *Sasonlu Tavit Destanı*, üzerine yaptığı çalışmada, Mehmet Yılmaz (2011) Türk ve Ermeni epik destan geleneklerinin müşterekleri yönüyle karşılaştırmıştır. Bu çalışmadan hareketle her iki epik destan geleneğinde başta Sasonlu Tavit'in, "Bagdasar" ve "Sanasar" adlı iki kahramanının Türk dünyası epik destan geleneğinde son derece yaygın ve özel bir konumda olan "kahramanın doğumu ve anormal bir hız ve güçle büyümesi motifi" olmak üzere, özellikle de kendilerini öldürmek isteyen Bağdat Halifesinden kaçıp gelerek yerleştikleri ve kurdukları Sason'daki gölün derinliklerinde Hz. Meryem'in Sanasar'a verdiği ve onu yenilmez bir kahraman kılan olağanüstü özelliklere sahip "Kurgig Celali" adlı atı, doğrudan doğruya hem kökeni, hem tematik yapısı, hem de işlevleri bakımından Türk dünyasındaki en yaygın epik destan dairelerinden birisi olan "Koroğlu ve kıratı"ndan mülhemdir. 19. Yüzyıl sonlarında, 1873 yılından itibaren Ermeni papazları tarafından sözlü kaynaklardan veya Ermeni aşuğlardan (âşıklardan) derlenmeye başlayan bu epik destan kuvvetle muhtemelen 18. Veya 19. Yüzyıl başlarında Koroğlu destanının tesiriyle oluşturulmuş olmalıdır. Bu destanın kökeni ve kahramanlarının karakterlerindeki bu ortak motifler aşağıda da ayrıca ele alacağımız iki milletin sözlü kültürleri arasındaki en büyük müştereklerden birisi olan "aşuk/âşık"lık geleneğinin ürünü olarak düşünülmelidir.⁶

Bu mitolojik ve epik destan geleneklerinde yer alan müşterek motiflerin kaynağı

çok daha eski zamanlarda muhtemel birlikte yaşayış da olabilir. Bu Ermenilerin "Turani" oluşları tezinden ayrı olarak da düşünülebilecek bir kültürel ve siyasal ilişki olabilir. Meselâ, İskitler'de hakim unsur olarak var olduğu aşikâr olan Türk unsurunun yanı sıra ön plana çıkarılmaya çalışılan İranlı unsurlar arasında Ermenilerin de olma ihtimali mevcuttur. Nitekim, dünya'da kurulan ilk "millî kilise" olan Ermeni Kilisesi'nin daha sonraki yüzyıllarda Kıpçak sahasında son derece faal olduğu ve Hıristiyanlaştırdığı Türklerin Ermeni harfleriyle yazdıkları kısaca "*Ermeni Kıpçak Türkçesi*" olarak adlandırılan literatürden de söz konusu mevcudiyetin varlığı kesin bir biçimde ortaya çıkmaktadır. Birisi aynı kökenden gelme iki millet diğeri ise mitolojik zamanlardan beri iç içe yaşayan ve serbest kültür değişimleriyle pek çok sözlü ve maddi kültürel serbest kültür değişimi yaşayan son zamanlara kadar çok derin ve köklü dostluklar kurmuş iki kardeş millet olarak karşımıza çıkan bu sosyo-kültürel iletişim ve etkileşim kaynakları ve bunların ürünleri bizim burada işaret ettiğimizden daha fazladır ve bu süreçlerin tamamen aydınlatılabilmesi için daha da detaylı çalışmalara ihtiyaç olduğu açıktır.

Bizim çalışmamızda asıl üzerinde yoğunlaşmak istediğimiz son bin yıldaki etkileşim; Anadolu, Kafkaslar ve bir ölçüde de Rumeli'nde Türklerle Ermeni kültürü arasındaki etkileşim XI. Yüzyıldan sonra ortaya çıkan bir oluşum ve olgudur. Bilindiği gibi 11. yüzyılda, Türkler, Malazgirt zaferinden sonra Anadolu'da yayılmaya başladılar. Bu yayılma süreciyle birlikte Türk-Ermeni ilişkileri yeni bir aşamaya ulaştı. Orta Asya'dan gelen Türklerin Anadolu'ya gelmesi, burada yayılması hatta nereden geldikleri konusundaki temel bilgileri çeşitli yerli ve yabancı kaynaklarda bulunabilir. Bu bağlamda, Selçuklular döneminden sonra iki millet neredeyse daimi olarak iç içe, aynı devletin tebaası olarak yaşamış karşılıklı kültürel etkileşimin bir sonu-

(6) Nitekim Mehmet Yılmaz'ın çalışmasında (2011a), başta kelime, hazır kalıp ifadeler tema ve motif düzeyinde ortaya koyduğu ortaklıklar bu görüşümüzü tamamen doğrular niteliktedir.

cu olarak pek çok eser yaratmıştır. Türklerle Ermenilerin temasları gittikçe yoğunlaşarak XIX. yüzyıla kadar devam etti. Hayatın hemen hemen her saha ve safhasında karşılıklı kültürel etkileşimler içeren serbest kültür değişmelerinin sonunda çeşitli ortak gelenekler, geleneksel yapılar veya benzer eserler oluşmuştur. Kısaca, yüzyıllarca birlikte, çoğu zaman aynı devletin tebaası olarak yaşayan, Türkler ve Ermeniler, başta dil olmak üzere, musiki, mimarî, çeşitli el sanatları (sarrafılık, dokumacılık vb.) ve edebiyat sahasında yaşadıkları serbest kültür değişmelerinin neticesinde karşılıklı olarak birbirine kültürel etkide ve etkileşimde bulunmuşlardır. Söz konusu, kültürel etkileşim, zaman içinde artarak devam ederek binlerce eserin meydana getirilmesini sağlamıştır. Serbest kültür değişmelerine bağlı, söz konusu kültürleşme ve kültürel etkileşme özellikle âşıklık geleneği ve âşık edebiyatı ve anonim halk edebiyatı alanlarında (Türkmen, 1992: 14, 15) yoğunlaşmış ve iki kültür arasından en büyük ortak geleneği oluşturmuştur, denilebilir.

Bir başka ifadeyle, Türkçe, XII. yüzyıldan itibaren Ermeni halkı arasında geniş şekilde yayılmaya başladı. Bu süreçte, giderek artan sayıda Türk şairlerinden Ermenice'ye tercüme yapılmaya başlandı. Bu bağlamda, XII. yüzyılın büyük şairleri Hakanî, Nesimi ve Nizamî'den şiirler Ermeniceye tercüme edilir. Nitekim, Hakanî'nin bir rubaisini tercüme eden XIII. yüzyılın Ermeni şairi Frig, kendi şiirlerinde de Hakanî'nin işlediği konulara geniş yer vermiş, hatta aynı şiir şekilleri ile meydana getirdiği 60 civarında şiiri günümüze kadar gelmiştir. Halkın duygu ve düşüncelerini yansıtan Türkçe şiirler Ermeni klasik ve halk şairlerini de etkiledi. Kısaca, bu sürecin bir sonucu olarak pek çok Ermeni şairi Türkçe şiirler (Türkmen, 1992: 8) söylemeye başladı. Serbest kültür değişmelerine dayalı, bu karşılıklı kültürel etkileşimin en önemli katalizörlerinden birisi öncelikle bir Türk ve Müslüman sosyalleşme kurumu olarak 16. yüzyıl ortalarında oluşmaya başlayan kahvehaneler olmalıdır.

Nitekim, M. Fuad Köprülü, İbn Battûta'ya istinaden Anadolu'da XIV. yüzyılda bile, "... Türk siyâsi hakimiyeti altında yaşamakla beraber, muhtelif sebeplerden dolayı *Türklerle temasları nispeten yeni ve mahdut olan Ermeniler*"(vurgu bize ait Ö.Ç.), (1989: 256) diyerek İbn Battûta'dan Gerede ve Antalya örneklerini nakleder. Rumların ve Ermenilerin Müslümanlardan ayrı yaşayışlarını iktisadi nedenlere bağlayarak değiştirmeye başladıklarına dikkati çeker. Kanaatimizce, bu bağlamda kahvehanelerin ve onlara bağlı olarak da *Âşık Tarzı Kültür ve Edebiyat Geleneği*'nin bu çalışmada ele aldığımız rolü en az iktisadi nedenler kadar bu süreçte etkili rol oynamış olmalıdır. Yoksa, dört hatta beş-altı asır iktisadi menfaatlerini düşünemeyen gayrimüslim unsurların birden bire ve hiç sebep-siz olarak bunu 16. yüzyıl da düşünmeye başlamaları, Türklerle temasları arttırmaları ve Türkçe'yi bu dilde irticalen şiirler meydana getirerek Türk âşıklarla atışacak ve bazı hal-lerde galip gelecek kadar öğrenmelerini izah etmek pek kolay gözükmemektedir. İbn Battûta'dan üç asır sonra Tokat'ı gezen Evliya Çelebi ise, Türk ve Ermenilerin yakınlıklarını Ermenilerin "selis" Türkçe'lerini anlatmaktadır. (Köprülü 1989:258). Bir başka ihtimal olara karşımıza değişik yörelerdeki Ermeni gruplarının Türk kültürüyle temasının farklı gelişme çizgilerine sahip olduğu düşüncesidir. Ancak bu düşünce de "kahvehane"lerin başta Ermeniler olma üzere gayrimüslim azınlıkların Müslüman Türklerle paylaştıkları bir kamusal ve toplumsal alan olarak sosyo-kültürel değişmelerin merkezinde yer almasını ve önemini değiştirmez.

Bu bağlamda, *Âşık Tarzı Edebiyat Geleneği*, 16. yüzyıl sonlarında Tekke, Divan, Ozan-Baksı Edebi gelenekleri ile "Ordu şairleri"nin, ortaya genel çerçevesiyle din dışı yeni bir sosyo-kültürel kurum hüviyetiyle çıkan ve ulema veya ilmiye kurumunun bütün direncine rağmen Müslümanlar tarafından benimsenen "kahvehane"lerde, eğlenme ve eğlendirme amaçlı olarak birleşen unsurla-

rının yeniden harmanlanarak oluşturdukları “edebi tarz”ın adıdır. Bir başka ifadeyle, Âşık Tarzı’nın içinde tür, şekil, müzik eşliğinde icra başta olmak üzere motif ve tema olarak aldıkları unsurları, kahvehanelerde, teleolojik olarak eğlendirme, hoşça vakit geçirme amacıyla toplanan insanları göz önünde bulundurarak yeniden yorumladılar. Yaklaşık olarak 12. yüzyıldan ve Ahmet Yesevi’den itibaren Tekkelerde, irşat ve tebliğ amacına yönelik, “Hak âşığı” icralarının yanısıra, kahvehanelerde, dini odaklı olmayan sosyalleşmeyi ve sanatkârâne icrayı ön planda tutan “halk âşıkları”nın icraları yeni bir “tarz” olarak ortaya çıkmıştır. Daha önce, gayrimüslimlerin “meyhane”lerinde ve bozahanelerde⁷ göreceli olarak “marjinal” Müslüman unsurların katılımına karşılık, oluşum formatını Müslümanların biraz da ulemayla çekişerek ve ulemaya rağmen belirledikleri seküler toplumsal bir yapılanış ve sosyo-kültürel bir kurum olarak kahvehaneler, Müslümanlarla gayrimüslimlerin sosyalleşme veya eğlenme amaçlı olarak bir araya geldiği klüplere dönüşmüştür.⁸

Bu süreçte, başta *Karagöz ve Hacivat* olmak üzere daha önceleri tekkelerde tasavvufi bir çerçeve (frame), tema ve işleve sahip olan pek çok tekke merkezli geleneksel eğitim ve eğlence geleneği kahvehane ve dinleyici kitlesi göz önünde bulundurularak yeniden formatlanmış veya yeni tarz ve gelenekler ortaya çıkmıştır. Bunlara, tekkelerin kıssa, *Hamzanâme*, *Battalnâme* ve diğer gazavatnâmeler gibi meclislerde okunmak üzere dizayn edilmiş kitaplarını okuyan kıssahanlarının, bu geleneği taşıdıkları kahvehanelerde “meddah”a dönüşmeleri örneği de eklenebilir.

Sosyalleşme bakımından da bu yeni kurum son derece etkili bir yere ve role sahipti. Bir başka ifadeyle, kahvehanelerin ortaya çıkışına kadar aynı şehirde hatta aynı mahallede yaşamakla birlikte sosyal ve kültürel olarak her iki tarafça da kabul edilmiş doğrudan doğruya sosyalleşmeye açık ve bu amaçla müştereken kullanılan hususi mekan-

ların olmaması dönemin yaygın eğlencelerine ve popüler kültürüne de yansıdığı düşünülebilir. Dahası, kahvehanelerin, dönemin asıl etnik kimlik yapıcı unsuru olan dinden arınmış bir şekilde ortaya çıkması ve Müslümanlarla, gayri Müslimleri din dışı amaçlarla bir araya getirmesi neticesi ortaya çıkan serbest kültür değişimleri bir anlamda Osmanlı Devleti’nde “kültürel asimilasyonun” yerini “kültürel entegrasyon”un alması olarak da okunabilir.

Hiç şüphesiz, kahvehanelerde bir araya gelen Müslüman ve gayrimüslimlerin âşık tarzı başta olmak üzere buralarda oluşan yeni eğlenme ve eğlence tarzları kanalıyla, dil ve onun vasıtasıyla aktarılan sosyo-kültürel değerler etrafında günümüzde bile tesirlerini rahatlıkla görebileceğimiz bir kültürel entegrasyon süreci yaşanmıştır. Meselâ, Türkler dışındaki toplulukların hayatında Türkçe’nin yerini düşünecek olursak, büyük tüccar ve esnafın çoğunlukla gayrimüslimlerden oluştuğu pazarda, kendi mahkemelerinde, ana dillerinde iş gören mekteplere, mabetlere ve dünyanın en eski yazılı edebiyatlarından birine sahip Ermeniler; niçin ve nasıl hiçbir zorlama olmaksızın Türkçe’yi ortak standart dil haline getirme sürecinde en geniş katılımlı millet olarak yer aldılar?

Hemen eklemeliyiz ki, sosyal bilimlerin temel postulatlarından biri olan “hiçbir sosyal olay ne kadar küçük ve basit olursa olsun, tek nedene indirgenemez” ilkesine karşı çıkarak bütün bu olup bitenleri tek nedene (kahvehane) indirgeyerek açıklamak amacında değiliz. Hiç şüphesiz bu soruların bir değil bir çok cevabı ve söz konusu sosyo-kültürel olguların da sonucunu oluşturduğu, çok sayıda nedeni vardır. Ancak, Âşık Tarzı ile ilgili

(7) 16. yüzyılda ulemanın bozahanelere karşı olan tutumu için bkz. (Düzdağ 1983: 147). Kahve ve kahvehanelerle ilgili tartışmalar için bkz. (Hattox 1985, 1996), Osmanlı Devleti’nde yaşayan Musevilerin kahve kahvehane ile ilgili dini tartışmaları için bkz. (Horowitz 1989).

(8) Bu dönüşüme paralel olarak Türk veya Osmanlı eğlence ve sosyalleşme tarihinde de büyük dönüşümler yaşanmıştır. Bu bağlamda, başta “Lale Devri” olmak üzere 17. ve 18. yüzyıldaki bir çok sosyo-kültürel eğlenme ve eğlence amaçlı geleneğin köklerini kahvehane merkezli bu büyük değişim ve dönüşüm sürecinde aramak icap eder.

olarak aşağıda vereceğimiz bilgiler ve örnek olaylardan hareketle işaret ettiğimiz bu olguların gerçekleşme sürecinde en azından, son derece önemli katalizör unsurlardan birisini oluşturduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz

Daha önceki yüzyıllarda başta Tekke Tasavvuf Tarzı Edebiyat Geleneği'nin Nesîmi gibi temsilcileri olmak üzere Nizâmî, Hakânî gibi şairlerden önceleri Ermenice'ye tercümelemlerle başlayan bu süreç, Âşık Tarzı'nın ortaya çıkmasıyla birlikte, Ermeni Edebiyatı'nın, Halk Edebiyatı kolu içinde, Türkçe söyleyen ve yazan Ermenilerin eserlerini ihtiva eden Fikret Türkmen'in ifadesiyle "Türk-Ermeni Ekolü" adıyla bilinen ve "Aşug Edebiyatı" da denilebilecek geleneğin oluşması sonucunu (Türkmen 1992:8, 11) ortaya çıkarmıştır.

Bu "Aşug Edebiyatı"nın çok büyük bir kısmı hem Türkçe ve hem Ermenice, bir kısmı da sadece Türkçe söyleyebilmekteydiler. "Türk-Ermeni Ekolü" olarak adlandırılan bu geleneğin temsilcileri, Aşug Aznavuroğlu, Aşug Sarkis, Aşug İkrârî, Aşug Cüdâî, Aşug Artin, Aşug Harabat Haçik, Aşug Serveri (Krikor), Aşug Agop Namî, Aşug Vartan, Aşug Selisî (Papas Hovannes Sakayan/Hünkârbeğendi)⁹, Aşug Saftî, Aşug Zikrî, Aşug Mahçubi, Aşug Harbî, Aşug Rumanî, Aşug Miran, Aşug Demircioğlu (Hovakim Makaryan), Aşug Civani, (Serope), Aşug Nurliyan Sarkis Zekî, Aşug Mhityan, Kul Arzu, Kul Egaz, Kul Artun (Salmastlı Artun), Kul Hovannes, Kul Sergiz, Şamçı Melko (Meliksedek Gulkayans), Turab Dede, Emir Oğlu, Sefer Oğlu, Abdin Oğlu, Hostik Oğlu, Aşug Sezai, Aşug Camali (Mkırđıçtaleantsi), Aşug Heyat (Sukaskarpetyan), Aşug Nidai, Aşug Tüccar, Aşug Şirin, Aşug Miskin Burcu, Aşug Zerger, Aşug Turunç gibi isimler başta olmak üzere 400'ü aşkın Ermeni "aşug" (Makas 1987) yetişmiş ve Osmanlı, Safavi ve Rus devletlerinin sınırları içinde icrayı sanat eylemiştir.

Ermeni Halkbilimci Garegin Levonyan (1944) Ermeni âşıklarını çeşitli muhit-

lere/ mektelelere/ okul veya ekollere (Yılmaz 2012:26)¹⁰ bağlamaktadır:

1) *İran-Ermeni Mektebi*: 17.Yüzyılın ilk çeyreğinde Yeni Cuğa'da (İsfahan Bölgesi) Mkrđıç adlı bir Ermeni aşug tarafından temelleri atılır; 18. Yüzyılın sonuna kadar yaşamaya devam eden bu okulun mensupları, Azerbaycan Türkçesi'nin yanısıra Ermenice, hatta Farsça'yı icralarında kullanmış ve bu dillerde şiirler meydana getirmişlerdir. Bu okula mensup âşıklar şiirlerinde en çok koşma, muhammes ve destan türlerini kullandıkları görülür. Garegin Levonyan (1944) bu ekole (mektebe) Kul Serkis, . Emiroğlu, Kul Arzuni, Bağır Oğlu, Abdin Oğlu, Sefer Oğlu başta olmak üzere birçok âşığı bağlar. Ona göre bu ekolün en tanınmış ve tebarüz etmiş âşığı Kul Artun'dur.

2) *Türk-Osmanlı Mektebi*: Bu ekolün/mektebin merkezi İstanbul'dur ve en tanınmış temsilcileri Artin ve Rumanî'dir. Bu okul 18. Yüzyılın ilk çeyreğinden 19. Yüzyılın son çeyreğine kadar faaliyet göstermiştir. Bu okulun âşıkları çok nadiren Ermenice söylemişlerdir; nerdeyse eserlerinin tamamını Türkçe icra eylemişlerdir.

3) *Gürcü-Ermeni Mektebi*: Bu ekolün/mektebin temsilcileri sanatlarını Azerbaycan Türkçesi, Ermenice ve Gürcüce icra eylemişlerdir. Bu okulun önde gelen âşıkları arasında Şamçı Melko, Budağ Oğlan, Küçük Nova, Lezzet Oğlı sayılabilir; bu okulun en tanınmış âşığıysa Aşug Sayat Nova'dır. Ekber Yerevanlı'ya (1968) göre, Garegin Levonyan'ın (1944) bu tasnifi yanlıştır. Ekber Yerevanlı'ya (1968) göre, bu âşıkların çok büyük bir kısmı doğdukları ve yaşadıkları yerlerin ötesinde, hepsinin ortak noktası kullandıkları dildir. O dil de, Türkçe/Azerbaycan Türkçesidir. Bu

(9) Gerçek adı Hovannes Sakayan olan ve Ermeni Kilisesi'nde görevli bir Papaz olan Aşug Selisi, Keçecizâde İzzet Molla'nın teşvik ve telkiniyle yazmaya başladığı âşık tarzı şiirlerini Sultan II. Mahmut'a sunduğu ve Padişahın kendisine yazılan dört methiyesini beğenip huzuruna kabul ederek takdir ettiği için "Hünkârbeğendi" lakabıyla da tanınır. Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. (Pamukçıyan 1990).

(10) Garegin Levonyan (1944:36-37)'den, Ekber (Yerevanlı 1968:279)'dan, Mehmet (Yılmaz 2012:26).

nedenle söz konusu âşıkları bir mektep/okul/ekol içinde değerlendirmek gerekiyorsa bunun dil merkezli olması daha doğru (Yılmaz 2012:27) olacaktır.

Ekber Yerevanlı (1968:281) dil merkezli olarak Ermeni âşıkları (aşuğları) 1.)Her Ermenice hem de Azerbaycan Türkçesiyle çalıp söyleyen Ermeni âşıkları; 2.)Yalnızca Azerbaycan Türkçesiyle çalıp söyleyen Ermeni âşıkları (Yılmaz 2012:27) olarak ayırır ve yüzyıllarına göre Azerbaycan Türkçesini kullanmış Ermeni âşıkların isim ve sanatlarının özelliklerini sıralar.¹¹ Mehmet Yılmaz'ın (2012:27) aktardığına göre, Yusif Ramazanov (1968:150) her iki tasnifi de tenkit eder ve âşıklık geleneğini bu tür tuhaf ölçütlerden hareketle mekteplere bağlayarak bu olguyu izaha çalışmanın yetersiz olduğuna (Yılmaz 2012:27) dikkati çekmektedir.

Bu bağlamda, Türk Âşık Tarzı Edebiyat Geleneğinin hemen her türünde eserler veren halk hikâyeleri anlatan ve atışmalar yapan Ermeni "aşuğ"lar bu edebiyat geleneğinin "Evvel-ahır", "Dudak-değmez" (Leb-değmez), "Baş-ayak" ve "Satranç" gibi tamamen ses oyunlarına dayalı hüner göstermeye yönelik zor türler de, Ermeni aşuğlarca başarılı bir şekilde (Türkmen 1992: 28) kullanıldığı görülmektedir. Dahası, bu aşuğların büyük bir kısmının, tıpkı Türk âşıkları gibi sırtında sazı ile Anadolu ve Rumeli'yi dolaştığını, Türk âşıklarla kahvehaneler başta olmak üzere atıştığını ve Hıristiyan olmakla birlikte, yeri geldiğinde, gelenek gereği "*Ezel benim şu cibana geldiğim/Huda'mdan emroldu, düşdüm erkana,/Anamın rahmine düşdüm kaynadım/Bir katre an iken döndüm insana*" veya *Âşık "Vartan dilde koy ezber olsun,/İşiten işitsin, haberdâr olsun/Kadir her kuluna yâr olsun/Andan sonra olsun Âşık Vartan'a"* (Köprülü 1962: 446-430) gibi ifadelerle Türk-İslâm felsefesine uygun kavramların işlendiği Türkçe ve Türk Halk edebiyatı tür ve şekillerinde şiirler söylediği bilinmektedir. Bu nedenle de, kanaatimizce bu Ermeni aşuğların Türkçe eserleri etnik kökenleri inkar edilmeksizin Türk edebiyatı içinde değerlendirilmelidir.

Bu bağlamda, 19. yüzyılda yetişen İstanbullu Aşuğ Agop Nâmi'nin "*Ey habibim kim bu kevnü kainatın serveri/Kim bu kevnü kâinatın serveri vey mâ seri/Kâinatın serveri vey mâ seri sad ekberi/Serveri vey mâ seri sad ekberi mâ enveri*" (Bayrı 1947:78) şeklindeki dörtlüklere dikkat edilirse, İstanbul ve kahvehane merkezli olarak ortaya çıkan ve yayılan Âşık Tarzı Edebiyat geleneğinin takipçisi olan Ermeni âşıkların şiirlerini yaratmada kullandıkları dilin yanısıra düşünce dünyasında da "öteki"leri konumunda olan Türklerin kavramsallaştırmalarını ne kadar iyi ve yakından bildikleri ve bunları sözlü kültür ortamında yarattıkları şiirler vasıtasıyla kırsaldaki Ermeni muhitlerine varıncaya dek yaymada nasıl bir işlev üstlendikleri konusunda daha iyi bir fikir sahibi olunabilir. Sözlü kültür ortamındaki bu Ermeni "*aşuğ*" yaratıcılığı ve kültür yayıcılığın yazılı kültür ortamı âşıklığında da aynen devam ettiği görülmektedir¹².

Bir başka ifadeyle, 19. yüzyılda ve yine İstanbul merkezli olarak Çağaloğlu-Babiâli civarındaki taşbaskısı veya litografya usûlü matbaacılıkla ortaya çıkan yazılı kültür ortamı âşıklığı (destancılığı) sürecinde de Ermeni aşuğların, Türk âşıklar gibi Türkçe olarak yazdıkları destanları Ermeni harfleriyle bastırıp

(11) Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. (Yılmaz 212).

(12) İstanbul'da yaşayan Rumlar arasında da, 19. yüzyılda ve 20. yüzyıl başlarında benzer bir sürecin, yaşandığını görüyoruz. Meselâ, Üsküdarlı Vasif Hoca olarak bilinen bir destancı âşımız, İstanbul Rumlarından birisinin gelerek ve "o zaman için büyük bir para olan üç meci diye vererek" yaptığı çirkefliler nedeniyle sınırışı edilmiş "Küpeli Beyoğlu" adlı meşhur bir Rum adına destan yazmasını ister ve Rumları kast ederek "Bizim serserilerin hepsine satarım, sayende para kazanayım." diyerek maksadını belirtir. Destancı Âşık Üsküdarlı Vasif Hoca'nın yazdığı destanı alan Rum onu Rum harfleriyle Türkçe olarak bastırır ve satar. Destanın çok rağbet görmesi üzerine söz konusu Rum, âşığa yine üç meci diye vererek ikinci baskısını yaptırmak üzere Rumlar arasında da yaygın olarak bir iletişim ve etkileşim vasıtası olarak kullanılmış olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Nitekim, J.T. Pamboukis ve E. Dalleggio'nun (t.y.) tarafından Âşık Tarzı yazılı kültür ortamı destanı şeklinde yazılan ve Yunan harfleriyle yayınlanmış olan "Hareket Ordusu Kahraman Askerlerinin Zafer Destanı" ve "Âgiyos Tafos Destanı" (Kermir 1900) adlı eserler bilinmektedir. Bunların yanısıra, Âşık Tarzı halk hikâyelerinden "Âşık Garip" (Salaville 1872a), "Şah İsmail" (Salaville 1872b), "Melik Şah". (Salaville 1872c), "Köroğlu" (Salaville 1872d), "Arzu ile Kamber" (Salaville 1872e), "Âşık Garip" (Gerassimos 1911a, 1914), "Âşık Kerem" (Gerassimos 1911b), Âşık Omer (Gerassimos 1911c), "Şah İsmail ve Külüsar Hikâyesi" (Spyridon 1912), "Hekeyaye i Şah İsmail ile Külüsar Hanom." (Dalleggio 1909) ve "Ünlü Köroğlu" (Gerassimos 1911b) gibi eserlerin defalarca Yunan harfleriyle Türkçe olarak yayınlandığı (Balta 1987a, 1987b) bilinmektedir.

sattıkları bilinmektedir.¹³ Bu dönemde, bir yandan sayıları az olan gayri resmi gazetele- re uygulanan “sansür” diğer yandan Osmanlı Devleti’nin en buhranlı dönemini yaşaması nedeniyle başta “vukuat-ı zabita” olayları olmak üzere yangın, deprem, kolera gibi doğal afetler, savaş, aşk ve cinayet gibi her türlü sansasyonel olay destancı âşıkların kalemin- den “destanlaşarak” genellikle A4 kağıdı hac- mindeki kağıtlara basılmak suretiyle başta Galata Köprüsü üstünde, giriş ve çıkışların- da, Yeni Cami’nin arkasında, Mahmut Paşa Yokuşu, Çemberlitaş, Aksaray ve Kapalıçarşı olmak üzere İstanbul’un çeşitli mahallele- rinde ve başka şehirlerde ezgili bir biçimde yüksek sesle okunarak halka satılmaya (Ço- banoğlu 2000, 2006) başlamıştır. Yazılı kültür ortamı destanları olarak adlandırılan bu Âşık tarzı destanlar bir yandan bu tür şiirlerin baş- ta kadınlar olmak üzere geniş halk kitlelerine ulaşmasını sağlarken diğer yandan da kamu- oyu oluşturma da son derece etkili fonksiyon- lar üstlenmişlerdir. Bu bağlamda, Türk Âşık Tarzı Edebiyat Geleneği’ndeki yazılı kültür ortamı destancılığına paralel olarak, Ermeni aşuğların hazırladığı ve büyük bir çoğunlu- ğu Ermeni harfleriyle Türkçe olarak pek çok destanın basılıp satıldığı bilinmektedir¹⁴.

Osmanlı Devleti’nde yaşayan Ermeni- ler, Rumlar ve Museviler devrin değişik din ve milliyetlerden insanları bir araya getiren bir sosyal klüp niteliğindeki kahvehanelerinin popüler kültürü niteliğindeki bir ürünü olan, Âşık Tarzı Edebiyat ve Kültür Geleneği’ni bir iletişim ve etkileşim kanalı olarak kullanmış- lardır¹⁵. Bu iletişim ve etkileşim kanalı vası- tasıyla Türk kültürü merkezli bir kültürel en- tegrasyona girmişlerdir. Osmanlı Devleti’nin hakim unsuru ve kültürü olan Türk kültürü başta bu kanal olmak üzere gayrimüslim unsurlar tarafından tanınmış öğrenilmiş ve aradaki “öteki”leşme duvarı en aza indirgen- miştir. Aynı şekilde Türkler ve Müslümanlar için de Âşık Tarzı’nın “rüya ve bade motifleri” gibi bütün mistisize edilen yönlerine rağmen, gayrimüslimler tarafından da icra edilerek paylaşılan bir kültürel form fonksiyonuyla

“öteki”leri tanıyıp kabullendiği, eşitlenmiş şartlar altında tanıştığı ve yarıştığı âdeta da- imi bir kültürel festival ve şenliğe veya foru- ma dönüşmüştür. Ancak kültürel etkileşim ve benimseme hiçbir zaman bir kültürün diğeri içinde eriyerek ortadan kalması anlamında bir kültürel asimilasyona dönüşmemiştir. Ni- tekim, yukarıda anlattığımız Ermeni Aşuğ Edebiyatı’nın temsilcileri olan “aşuğ”lar Er- menî milliyetçiliğinin ortaya çıkıp kendi ulus devletlerini oluşturma sürecinde bu defa çok kolaylıkla Türklere “meydan okuma” ve Er- menî tezlerinin propagandasında¹⁶ kullanıla-

(13) Osmanlı Devleti’ndeki Museviler arasında da Âşık Tarzı Edebi- yat ve Kültür Geleneği’nin sözlü ve yazılı kültür ortamı ürünlerini Ermeniler ve Rumlar gibi doğrudan üreticisi konumunda olup ol- madıkları açık bir biçimde bilinmemektedir. Bununla birlikte 16. yüzyılda İspanyol zulmünden kaçarak Osmanlı Devleti’ne sığınan Museviler arasında oluşturulan yeni mistik şiirlerin Türk Âşık Tarzı şiirlerin ezgileriyle söylene geldiği bilinmektedir. Bir başka ifadeyle Museviler arasında 16. yüzyıldan sonra oluşturulan mistik şiirler, Türk Âşık Tarzı’nın koşma, vursağı, ağıt ve türkü gibi bir çok türü- nünün ezgileriyle söylenmiş ve söz konusu ilahilerin üzerlerine ezgilerini belirtmek için ezgisi alınan Türkçe eserin birkaç mısrası yazılarak bastırılması 16. yüzyıl sonralarından itibaren âdet olmuştur. Bununla birlikte söz konusu ezgilerin sadece Âşık Tarzı türün- leri değil, hatta daha çok Divan veya Klasik Şiir Geleneği’nden ve Türk Tekke ve Tasavvuf Geleneği’nin nefeslerinin ezgilerinden (Tietze 1995) faydalanılmıştır. Bu tür ezgileri Musevi mistik şiiri- nin hazır bestelerine dönüşen Âşık Tarzı şiirler ve âşıklara örnek olarak, 17. yüzyılda yaşayan Âşık Gevheri’nin “Acablaştım dostlar melûl gezdiğim”, “Gezerken şu yere uğradı yolum”, Kayıkçı Kul Mustafa’nın “Aciz kaldım delû gönül elinden”, “Gönül beladur”, Öksüz Dede’nin “Aciz kaldım dilberümün elinden”, Âşık Ömer, Âşık, Âşık Katibi, Kul Mehmet, Solakoğlu ve Benli Halime (Tietze 1995) verilebilir. Bu da bize Osmanlı Devleti’nde yaşayan Muse- vilerin Âşık Tarzı Edebiyat ve Kültür geleneğinin ürünleriyle ilişkili olduklarını en azından bunları bilip ezgilerini ilahilerinde kulla- nacak kadar bu geleneği özümstediklerini göstermesi bakımından mühimdir. Dahası, Âşık Tarzı Edebiyat geleneğinin Osmanlı Dev- letinde 17., 18. Ve 19. Yüzyılda birinci dereceden “popüler kültür” olması ve “popüler kültürün” dil, din, ırk engellerini aşarak bir Osmanlı sosyo-kültürel entegrasyonu oluşturmaya geçeceği gözler önüne sermektedir. Bu bağlamda bu konu daha açık ve belgeli bir biçimde aydınlatılmak için müstakil monografik çalışmalar beklen- mektedir.

(14) Ermeni harfli Türkçe yayınlar konusunda bkz. (Gurdigyan 1935, Istepanyan 1963, 1985, 1987, 2001, Kut 1984,1985, Pamukçıyan 2002,).

(15) Osmanlı Devleti’nde yaşayan ve Âşık Tarzı ile olan etkileşimlerini kendi ana dillerinde meydana getirdikleri edebi gelenekler bünye- sinde gerçekleştiren Sırp, Hırvat, Yunan, Boşnak ve Arnavutlarla ilgili değerlendirmemiz için bkz. (Çobanoğlu 1998; 2003).

(16) Bu tespiti örneklemek icap ederse Âşık Şenlik’in bir rivayete göre Ardahan’da (Kartarı 1977: 49) bir başka rivayete göre ise Kö- gas’ta “Köyhas” (Kırzioğlu 1958: 73) Ermeni Âşık İzani ile karşı- laşması verilebilir. Yaygın olarak anlatılan bu karşılaşmada bilindiği gibi din adamlarının, devlet memurlarının ve çevrenin ileri gelen- lerinin de aralarında bulunduğu ve Türklerle Ermenilerden oluşan kalabalık dinleyici kitlesi karşısında -adeta iki milletin kültürel dü- ellosuna dönüşen- Ermeni âşığın astığı muammanın, Âşık Şenlik ta- rafından üç günlük mühlet içinde çözümünün (Kartarı 1977: 49) işgal altındaki Türklere oluşturduğu coşku ve iki millete mensup âşıklar arasındaki atışmalar örnek olarak verilebilir. Aynı şekilde, Ermeni asıllı Rus generalinin işgal ettikleri Kars ve çevresinde ya- şayan Türklere göçe teşvik etmek amacıyla “Müslüman göç et..” temasını işleyen Âşık Tarzı destanlar yazdırıp dağıtılması ve Karslı Türk âşıkların karşı destanlar söyleyip bunları yazdırarak el altın- dan Kağızman Tuzlası vastasıyla dağıtılmaları konusunda daha fazla bilgi için bkz. (Kırzioğlu 1958, Çobanoğlu 1999).

bilmiş olması da bunun bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

Bu bağlamda, Ermeni âşuğların (âşıkların) Türk edebiyatından en çok kullandıkları şiir türleri ve özelliklerini şu şekilde sıralayabiliriz: ağı (bayatı şeklinde), bağlama (gıllıfend), bahri tevil, bayatı, beşyarpağlı, behri selis, varsag (varsığı), vücudnâme (destan), gafiyeye (ayak), gafiyerübai, çahar ve gafiyeye, gelenderi (kalenderi), geside (türkölü hikaye), kıt'a (gıta), koşma (goşma), koşma-bayatı (goşma-bayatı/çığalı koşm), destan (dastan), divani, dilddönmez (dilterpenmez), dudak değmez (dodakdeymez), zincirleme (zencirleme), dübeyt, evvel-axır divanı, eliflam, eliflam-geraylı, acem koşması (ecemi), ilahi, yanılmac, yedekleme, keremi, kesik keremi, geder-gelmez, geraylı, mesnevi, müeşşer, müemma, mükerrer, mürebbe, müsebbe, müseddes, müsemmem, müstezad, müstezad divanı, muhammes, gaşayarpağ muhammes, öyütleme (üstadname), rübai, sayacı sözleri, semai, satranç, sinebezen, bilmece/tapmaca, terci bend, tesdis, tecnis, tahmis, holavar, üçleme, şarkı, şeki (sicilleme), karşı-beri /atma türküsü, döşeme, şah hatayı, Osmanlı divanı (ayak divanı) ve selis (Yılmaz 2012: 27-34) gibi Türk edebiyatının nerdeyse bütün tür ve şekilleri Ermeni âşuğlarca kullanılmıştır, demek yanlış olmayacaktır.

Bu bağlamda, Âşık Tarzı Edebiyat geleneğinin etkileyip yönlendirdiği ve kendi doğrultusunda şekillendirdiği, Ermeni âşuğluk geleneğinin irticalen şiirler söyleme ve atışma gibi tür, şekil ve icra töresinden başka halk hikâyelerini de etkilemiştir. Bir başka ifadeyle, Türk halk hikâyeleri Ermeniler üzerinde Ermeni araştırmacılarca da kabul edilen derin bir etki bırakmıştır. Türk halk hikâyeleri, XIX. yüzyılın sonuna kadar şekil ve içerik yönünden basılmadan Ermeniler arasında yayılmış, pek çok halk hikâyesi olduğu gibi, dili ve konusu ile ya da adapte edilerek anlatılmıştır. Ermeni hikâyeleri ise Türk halk hikâyelerinin şekli ve geleneği içinde (Türkmen 1992: 19) yaratılmıştır.

Bu tür eserlerden, Ermenilerin en meşhur halk hikâyelerinden olan “Sasonlu Davit Destanı” (Shalğan 1964; Surmelian 1964; Yılmaz 2011a; 2011b), bizim Köroğlu'nun değişik dilde, değişik çevrede anlatılması gibidir. Köroğlu'nun efsanevi kıratı, Sasonlu Davit'te “Kurkik Celali” olarak karşımıza çıkar. Her iki anlatı da, atlar, Türk mitolojisinin meşhur motifi olan, deniz ve göllerin derinliklerinde yaşayan su aygırının yıldıdaki kısıraklarla birleşmesinden doğan taylardır. Dahası bu motiflerin, hikâye içindeki fonksiyonları da hemen hemen aynıdır. Aynı şekilde, Köroğlu'nun “ağ bulaktan su içmesi” ve “sonsuz güç kazanması” motifleri de Sasonlu Davit hikâyesinde de vardır. Kısaca, bu Ermeni halk hikâyesindeki pek çok motif Türk destanlarında gördüğümüz motiflerle aynıdır. Keza, evlenmek isteyen delikanlının, istediği kızı çeşitli yarışlarda yenmesi şartı, *Dede Korkut Kitabı*'nda, daha sonra *Şah İsmail ile Güllizar Hikâyesi*'nde (Arap Üzengi suretinde) açık olarak anlatılan motifin durumu da aynı şekildedir. Türk destanlarında görülen destan daireleri, yani destanın esas kahramanı ölünce yerine geçen kişinin, destanı devam ettirmesi geleneği *Sasonlu Davit Destanı*'na da girdiği görülmektedir¹⁷. Bilindiği gibi aynı hususiyet, *Manas Destanı*'nda da vardır. *Manas* ölünce oğlu Semetey, o da ölünce oğlu Seytek destanı (Türkmen, 1992: 19-20) devam ettirmektedirler. Türk kültüründe şamanistik giriş törenlerinden beri önemli bir yere ve role sahip olan “rüya motifi” veya rüyada tanrısal verilen yetenekle irticalen şiir söyleyip müzik icra ederek sanatçı kişiliğe geçişin ve gelecekte haber veren gerçekleşen rüyaların (Günay 1986) *Sasonlu Davit Destanı*'nda (Yılmaz 2011b) aynen var olduğu görülmektedir.

Türk kültüründen esinlenerek meydana getirilen halk hikâyeleri içinde en tipik olanı da Ermenilerin “Aslan Ağa” hikâyesidir. *Dede Korkut Hikâyeleri*'nin meşhur Deli Dumrul'u hemen hemen aynı epizot ve mo-

(17) Ermeni Sasonlu Davit Destanı'nın Türk Halk Kültürüyle olan çok yönlü ilişkilerinin tamamı için bkz. (Yılmaz 2011a; 2011b).

tiflerle karşımıza Ermeni Halk Edebiyatında “Arslan Ağa” hikâyesiyle çıkar. Arslan Ağa yanındaki bir yoksulun canını alan Melek Cebrail’le dövüşür; canına can karşılığı bırakılınca 300 yaşındaki babası ve anası canlarını vermez; karısı “dul bir kadın” olmaksızın “canını Arslan ağanın canına karşılık” verince Tanrı onlara 500 yıl ömür bahşeder; Arslan Ağa’nın ana-babasının da canlarını aldırır (Seyidov 1976: 11-13; Yılmaz 2012:16-20). Kısaca, Arslan Ağa hikâyesi ile Dede-Korkut’taki “Deli Dumrul” hikâyesinde aynı motiflerin kullanıldığı açıkça görülmektedir. Her iki hikâyede de Azrail’i (Cebrail) tanımayan kahramanların onunla mücadelesi vardır. Yine her ikisinde de kahramanlar Azrail’e mağlup olunca, canlarına karşılık bir başkasının canını buldukları takdirde ölümden kurtulacaklardır. Deli Dumrul da, Arslan Ağa da önce baba ve annelerine giderler, onlar canlarını vermezler. Sonunda eşlerine gidince, onlar kocalarının uğruna canlarını feda edeceklerini söylerler. Böylece Tanrı’nın lütufuna mazhar olarak uzun bir ömür (Türkmen 1992: 11) sürerler.

Çok rahatlıkla, Arslan Ağa Hikâyesi’nin, Dede Korkut’taki Deli Dumrul Hikâyesi’nin konusunun işlenerek (Yılmaz 2012:16) tasnif edilmişliği görülebilir. Başka bir ifadeyle, Ozan-Baksılık geleneği üzerine inşa olan Âşık Tarzı Edebiyat geleneği, Ozanlık geleneğinden pek çok tür, şekil, tema ve icraya yönelik unsuru devralmış ve kendi tarzını yaratmada kullanmıştır. Kanaatimizce, Arslan Ağa hikâyesi de, Deli Dumrul’un örnek ve modelliğinde Ermeni aşuğlarca meydana getirilmiş bir varyantından başka bir şey değildir. Zaten serbest kültür değişmelerinin doğası gereği bu tür yaratmalar kültürler arasında tür, şekil, kahraman, karakter, olay örgüsü ve motif düzeyinde ödünçlemeleri beraberinde getirmiştir.

Nitekim, Türk kültüründe âşıklarca tasnif edilip söylenen Türk halk hikâyeleri, Ermeni aşuğları tarafından bazen Türkçe bazen de nesirleri Ermenice, türküleri Türkçe

olmak üzere anlatılmıştır. Bu bağlamda karşılıklı kültürel etkileşim açısından dikkati çeken önemli bir durum da Ermeni hikayeci âşuğların gelişiminin Türk âşıklarının gelişimine paralel oluşudur. Daha önce de işaret edildiği gibi, XIII. yüzyıldan başlayarak XIX. yüzyıla kadar bu karşılıklı etkileşim ve ortak gelişme devam etmiştir¹⁸. Nitekim, “Kerem ile Aslı”, “Âşık Garip”, “Melik Şah”, “Asuman ile Zeycan”, “Aslan ile Gülbahar”, “Leylâ ile Mecnun”, “Âşuğ Civani” mahlaslı Ermeni âşığı Serope tarafından Ermeniceye çevrilmiş ve bu hikâyeler arasında en çok “Kerem ile Aslı” ve “Âşık Garip” Ermeniler tarafından sevilmiştir. Nitekim “Kerem ile Aslı”nın 1888’de Ermenice’ye tercüme edildikten sonra 1912’ye kadar beş baskısı yapması da bunun bir (Türkmen, 1992: 20) göstergesi gibidir. Bu bağlamda, Türk halk hikâyeleri, hikâye konusu yapısı ve geleneği ile Ermeni hikâyelerini derinden etkileyerek tamamen Ermeni hayatıyla ilgili yeni bir takım hikâyeler de yaratılmıştır. Bu tür Ermeni yaratması hikâyelerin en meşhurları “Hovannes ile Aşe” ve “Sayat Nova”dır. Bunların birincisi bir aşk, ikincisi ise aşk- kahramanlık (Türkmen, 1992: 20) temaları üzerine yaratılmıştır. Bu bağlamda Aşuğ Sayat Nova’yı ele alabiliriz.

Aşuğ Sayat Nova, Ermeni Âşıklık Geleneği’nin¹⁹ XVIII. yüzyıldaki en önemli (Yılmaz 2012:88) temsilcisidir, denilebilir. O, âşıklık sanatını veya icralarını Türkçe yapmıştır. Bir başka ifadeyle Türkçe’nin o tarihlerde, bir *lingua franca* veya farklı milletler arasında ortak bir kültür ve iletişim dili olması (Yılmaz 2012: 88) Osmanlı milletlerinin 19. Yüzyıl başlarında nerdeyse tamamlamak üzere oldukları sosyo-kültürel entegrasyonda²⁰ son derece önemlidir. Bu bağlamda Ermeni

(18) Bu dört yüzyıllık dönemde yaşayan “aşuğ” edebiyatının Ermeni bakış açısıyla değerlendirilmesi konusunda bkz. (Amiryanyan 1991, Gurdigyan 1935).

(19) Daha önce Mehmet Yılmaz’ın (2012:88) işaret ettiği gibi Sayat Nova’nın şiiri, özellikle şiirlerindeki dili düşünüldüğünde onun Azerbaycan Âşıklık Geleneği içinde mütalaa edilmesine hiçbir mani yoktur.

(20) Bu entegrasyonu 19. Yüzyılda kıskırılmış milliyetçilikler bozacak, 20. Yüzyıl boyunca da tamamen silinmesine çalışılmış olmasına rağmen halen varlığını, inanılmaz ihmallere rağmen pek çok yönde sürdürüyor olması şaşılacak kadar güçlü ve işlevsel bir sosyo-kültürel olgu olarak karşımızda durmaktadır.

âşıkların daha önceden Türk âşıklar tarafından kurulmuş hazır bir dil ve imajlar dünyasını kullanmaları gibi çeşitli unsurlar Ermeniler başta olmak üzere pek çok gayritürk unsurun Türkçeyi bir sanat, kültür ve iletişim dili olarak öğrenip kullanmasında etkili olmuştur. Bu bağlamda Sayat Nova, Halepli veya başka rivayete göre Adanalıdır. Babası küçük yaşlardan itibaren ona çeşitli müzik aletleri çalmayı öğretir. Çukurova veya Halep gibi bugünkü Türkiye'nin güneyinde doğan hemen herkes gibi o da sosyo-kültürel olarak da (Yılmaz 2012:89), Karacaoğlan dünyasına doğmuştur. Büyük bir ihtimalle de onun şiiirlerini inceleyenlerin nerdeyse ittifak halinde söyledikleri Karacaoğlanın şiiirleriyle benzeşmenin temelinde yatan gerçek budur. Dahası, Sayat Nova'nın üzerinde sadece Karacaoğlan'ın değil hem kendisinden önce yaşamış özellikle Nizamî, Nesimî, Fuzulî, Hatayî ve hem de çağdaşı sayılan Kurbanî ve Âşık Abbas Turfaganlı gibi isimlerinde açık tesirleri rahatlıkla (Yılmaz 2012:54) görülebilir. Sayat Nova, şiiirlerinde Türk Âşık Tarzı geleneğinin ve Klasik Türk Edebiyat geleneğinin birikimlerinden sık sık yararlanır. Onun şiiirlerinde *Leyla ve Mecnun*, *Ferhat ile Şirin*, *Âşık Garip ve Şahsenem*, *Divane Beblül (Beblülü Dane)*, *Lokman Hekim*, *İskender ve Zülkarneyn* hikâyelerine, kahramanların yaptıkları işlere sık sık göndermede (telmih) bulunduğu (Yılmaz 2012:54) görülür. Özellikle Nesimî, sadece Sayat Nova'yı değil hemen hemen bütün Ermeni âşuğları derinden etkilemiştir. Ermeni âşuğ ve diğer sanatçılar arasında onun şiiirleri "Nesimler" olarak adlandırılır ve Nesimî'nin dünya görüşü veya ünlü "vahdeti vücut" felsefesi, Sayat Nova'nın dilinde "derine dalma" olarak (Yılmaz 2012:55) adlandırılır.

Ermenilerin, yoğun bir biçimde Türk kültürünün ve dilinin etkisi altında kalmalarından dolayı "Ermeni-Türk Edebiyatı" (La Littérature Arméno-Turque), adı (Berberyan 1964) verilen Ermeni harfleriyle yazılmış, metni Türkçe bir edebiyat türü gelişmiştir. Bir başka ifadeyle, yaklaşık 400 yıl süren

âşık edebiyatı, gerek Türklerde gerekse Ermenilerde, karşılıklı etkileşim ve ortak gelişimlere sahip son derece zengin bir edebî kol meydana getirmiştir. Nitekim, daha önce de işaret edildiği gibi, XVI. yüzyıldan XX. yüzyıl başlarına kadar geçen dönemde Ermeni asıllı Türkçe söyleyen âşıkların sayısının 400'ü aşkın olması da bu edebî geleneğin gücü ve tesirleri hakkında son derece net bir bilgi ortaya koymaktadır.

Dahası, Ermeni âşuğları Türkçe söylemekle kalmamışlar, söyledikleri şiiirlerin koşma, bayatı vb. tür ve şekillerini de, Türklerden (Türkmen, 1992: 25) almışlardır. Bir başka ifadeyle Anonim Türk Halk Edebiyatı da Ermenilerin etkilendiği kültürel geleneklerimizin en önemlilerindedir.

Hiç şüphesiz, maniler Anonim Türk halk edebiyatında en yaygın türlerden birisidir. Azerbaycan sahasında "bayatı, mahnı, Kerkük'te hoyrat" adıyla bildiğimiz mani çeşitleri Ermeniler arasında da yaygındır. 1721 yılında Ermeniler arasında derlenilerek yazılan İlyas Yegiya Muşek'in meşhur "Nağmeler" adlı yazmasında hem de Türkçe olarak pek çok bayatı bulunmaktadır. Bunlar 7 heceli aaba kafiye düzeninde tek dörtlükten ibarettir. Ermeni halkbilimci G. Abeğyan bu tür şiiirlere Ermenice "Hagik" denildiğini ve anlamlarının "nağme küçük nağmecik" olduğunu belirtmekte ve çeşitleri arasında "muhabbet", "gariplik" anlamlarını sıralamaktadır. Bu "hagik"lerdeki düşünce ve anlatım biçimi tamamen Türkçe manilerde olduğu gibidir. Ayrıca Türkçe pek çok kelime redif olarak kullanılmıştır. Bazı hagikler ise Türkçe-Ermenice karışık dizeler şeklinde mülemmâdır (Türkmen 1992: 16). Söz konusu mülemmalar da karşılıklı kültürel etkileşimi ve geçişleri göstermek bakımından son derece önemlidir.

Aynı şekilde, halk şiiiri gibi kültüre özel göndermelerin ağır bastığı sanat eserlerinin Ermeni kültüründe meydana getirdiği tesir kültürden kültüre çok daha rahatlıkla

geçebilen masallarda da görülür. Bir başka ifadeyle, Türk masallarının da etkisi Ermeni masallarında görülmektedir. Biraz da bu anlatı türünün evrensel özelliği gereği, Türk ve Ermeni masalları yapı itibarıyla bütün dünya masallarında olduğu gibi ortak pek çok motif ve kahramanlara sahiptir; ancak Ermeni masallarında bazı kişi adları Türk masallarının etkisini göstermesi bakımından önemlidir. Bu bağlamda, “Contes et Legendes Armeniens” adlı kitaptaki “Şair Abbas’ın Gül Bahçesi”, “İstanbul’da Kıymetli, Erzurum’da Kıymetsiz” gibi masallarda hep Türkçe isimler kullanılmıştır. Dahası, Türk masallarında kullanılan, “Bir varmış bir yokmuş. Onlar erdi muradına” gibi formeller veya tekerlemeler Ermeni masallarında çoğu zaman Türkçe olarak (Türkmen, 1992: 18) söylenmekte oluşu dikkat çekmektedir. Söz konusu sözlü edebiyat ürünlerinin üslup ve anlatım tekniği bakımından da taşıdığı müştereklikler hiç şüphesiz iki milletin iç içe yaşamasından kaynaklanmıştır.

12

Bu bağlamda, Türk Halk edebiyatıyla Ermeni Halk Edebiyatının karşılıklı kültürel etkileşime girdiği türlerden birisi de atasözleridir. Ermeni atasözleri A. T. Ganalanian’ın 1951’de yayınladığı (“Ermeni Atalar Sözü”) kitabında yayınlanmıştır. Türk atasözlerindeki bazı kelimelerin Ermenice olarak söylendiği atasözleri Türk etkisini açıkça ortaya koymaktadır. Bu tür atasözlerine örnek olarak şunlar verilebilir: “*El eli yuyar, el de yüzü*”, “*Bir gül ile babar olmaz*” (Bir çiçekle babar olmaz), “*Dost ile ye iç, alış veriş etme*”, “*Dost başa bakar, düşman ayağa*”, “*Kanı kan ile yumazlar*”, “*Kanı su ile yuyarlar*”, “*De yoldaşın kimdir? Deyim sen kimsin?*”, “*Bir elde iki karpuz tutulmaz*”, “*Bir olsun pır olsun*” atasözümüz Ermeniler arasında “*Bir ılı u pîr ılı*”, “*Deve nalbanta ters bakar*” atasözü Ermenice’de “*Daven nalbendin tars gaşa*” şeklinde söylenmektedir. Aynı şekilde, “*Her okuyan Molla Penah olamaz*” veya “*Ha Hasan kel, ha kel Hasan*” atasözlerindeki Molla Penah ve Hasan adları Türk adlarıdır (Türkmen, 1992: 16) ve bu tür örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Fıkralar, anonim Türk Halk Edebiyatı’nın Ermeni Kültürüne tesir ettiği bir başka edebi türdür. Bu bağlamda, Türk fıkraları arasında başta Nasreddin Hoca olmak üzere, pek çok fıkra tipi, Ermeniler arasında yayılmıştır. Bu konuyla ilgili olarak Zaharov’un “*Molla Nasreddin Anektotları*”, Ar Jeritsyan’ın “*Molla Nasreddin Latifeleri*” geçen yüzyılda basılan kitapları (Türkmen, 1992: 18) söz konusu ettiğimiz tesirin sadece sözlü kültürden ibaret olmadığını ve yazılı kültürde de yer aldığı boyutları göstermesi bakımından önemlidir.

Aynı şekilde, Ermeni kültürüne tesir eden ve Tür halk edebiyatı türleri arasında “bilmeceler”de yer alır. Bir başka ifadeyle, Türk bilmeceleri, Ermeniler arasında yaygındır. “Bilmece”ye Ermenicede “Hanegul” adı verildiği ve bunun “bulmaca”, “bilmece” anlamında olduğu düşünüldüğünde bu türün Türklerle temastan önce de Ermeni kültüründe var olduğu açıkça ortadadır. Ancak, Türk ve Ermeni bilmecelerinde eşya ve âletler, insan, hayvan ve bitkilerle ilgili tasavvurlar, aynı kalıplarla verilmiş olması sözünü ettiğimiz serbest kültürel etkileşimin veya serbest kültür değişmelerinin bir sonucudur. Her iki kültürel gelenekteki bilmecelerin aynı kalıpta verilmesine bir örnek vermek gerekirse; Türk kültüründe, “*Gelirim kentten, ses geldi bentten*” “*Ağzı sümükten, sakalı etten*” (Horoz) şeklinde olan bilmece, Ermenilerde: “*Gelirim bağdan Ses verdi dağdan/Sagğalı etten/Ağzı sümükten*” (Horoz) (Türkmen, 1992: 18) şeklinde ifade edilmekte olduğu görülmektedir. Bütün bu tür sosyo-kültürel hayatın pek çok yönünü kapsayan müştereklikler herhangi bir zorlamadan ziyade bir birini seven güven duyan ve dostça serbest bir kültür değişimi bağlamında gerçekleşebilirdi. Kanaatimizce, Ermeni ve Türk kültürleri arasındaki sözlü kültüre dair bir kısım örneklerini yukarıda hülasa ettiğimiz kültürel müşterekler bir arada yaşama ve birbirini sevip sayma temelinde ortaya çıkmış olan serbest kültürel değişimlerin ürünüdür.

Netice olarak, ilk olarak nerede ve ne zaman temasa geçtikleri tartışmalı olmakla

birlikte Türk ve Ermeni sözlü edebiyat geleneklerinin bir arada yaşamaktan kaynaklanan serbest kültür değişmelerine bağlı olarak çok çeşitli ve yönlü son derece yoğun bir sosyo-kültürel etkileşim geçirdikleri belirgin hale gelip kesinleşmektedir. Bunlar içinde, özellikle Türk Âşık Edebiyatını, dil, yapı, işlev ve tematik olarak aynen kopya eden Ermeni Aşug Edebiyatı 16. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar eserleri elimize geçen 400 temsilcisiyle en önemli etkileşim alanı olarak belirginleşmekte ve iki milletin son zamanlara kadar birbirini çok yakından tanıyıp sevmesinin temel kaynağıdır, denilebilir. Bu geleneği, mitlerden, epik destanlara, fıkralara, atasözü ve bilmeceler gibi konuşmalık, anlatmalık, türküleri gibi söylemelik türlerle Türk Anonim Halk Edebiyatının Ermeni kültür ve edebiyatına yaptığı tesir izlemektedir. Bu denli yoğun bir etkileşim ancak birbirini hasımdan ziyade hısımdan olarak görebilen iki kültür arasında gerçekleşebilir. Nitekim hısımlığın yerini hasımlığın almasıyla bu karşılıklı iletişim ve etkileşim kanallarının zamanla körelip kapanması da bu gerçeğin bir başka ifadesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Serbest kültür değişmelerine bağlı olarak iki kültür ve milletin bir birini yeniden tanıyabileceği sosyo-kültürel zeminlerin oluşturulup güçlendirilmesi çok eskiye giden ve ayrı dinlere mensup olmalarına rağmen hayatın çok çeşitli yönlerine yayılabilen bu bir arada yaşama ve yaşatma kültürü diriltilebilir.

Kaynakça

- Amiryan, Haçik Bedros.(1991).Turkalezu Hay Aşuğner: Osmanyen Gaysrutyun, 16-20 erort Tarer, (Türkçe Söyleyen Ermeni Âşıklar: Osmanlı İmparatorluğu, 16-20. Yüzyıllar), Paris.
- And, Metin.(1972).Tanzimat ve İstibdat Döneminde Türk Tiyatrosu (1839-1908), Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Ankan, Zeki (2003), Türk-Ermeni Kültür İlişkileri Üzerine, <http://yayim.meb.gov.tr/dergiler/sayi38/arikan.htm>.
- Balta, Evangelia.(1987a).Karamanlidika: Aditions 1584-1900. Athènes: Centre D'études D'asie Mineure Fondateurs: Melpo et Octave Merliner.
- Balta, Evangelia.(1987b). Karamanlidika: Bibliograohie Analytique. Athènes: Centre D'études D'asie Mineure Fondateurs: Melpo et Octave Merliner.

Berberyian, Hayk.(1964). "La Littérature Arméno-Turque", Philologiae Turcicae Fundamenta, c. II, Wiesbaden, 1964, s. 809-819.

Bayrı, M. Halit.(1947).İstanbul Folkloru. İstanbul: A. Eser Yayınları.

Çobanoğlu, Özkul.(1998).”Âşık Tarzı Şiir Geleneği ve Boşnak Âşık (Gusları) Tarzı Şiir Geleneği Arasında Ortaklıklar Üzerine Tespitler.” Milli Folklor, C. 5, S.39, s. 8-24.

Çobanoğlu, Özkul.(1999).”İşgal Edilen Vatan Topraklarında Âşık Edebiyatı'nın İşlevleri ve Âşık Şenlik” Milli Folklor, C. 6, S. 42, s. 29-35.

Çobanoğlu, Özkul.(2000). Âşık Tarzı Kültür Geleneği ve Destan Türü. Ankara: Akçağ Yayınları.

Çobanoğlu, Özkul.(2001).“Türk Mitolojisi” Türk Dünyası Ortak Edebiyat Tarihi, C.I, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, s.1-“120.

Çobanoğlu, Özkul.(2003).Türk Dünyası Epik Destan Geleneği. Ankara: Akçağ Yayınları.

Çobanoğlu, Özkul.(2006). Birlikte Yaşama Kültürümüzün Kaynaklarından Âşık Tarzı Edebiyat ve Kültür Geleneği'nin İstanbul Merkezli Olarak Kuruluşu. İstanbul: Eminönü Belediyesi Yayınları.

Çobanoğlu, Özkul.(2009).Halk Edebiyatına Giriş, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Çobanoğlu, Özkul,(2013). “Mit, Mitoloji ve Edebiyat”, Türk Edebiyatının Mitolojik

Kaynakları, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Dalleggio, E.(1909).Hikaye i Şah İsmail ile Külsar Hanum. Athènes: (Basımevi yok).

Dalleggio, E.(1909).Hikaye i Âşık Kerem ile Aslı Hanum. Kostantiniye, Yüksek Kaldırım: Libraire Gerassimos Alexandratos.

Düzdağ, M. Ertuğrul.(1983). Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi Fetvaları: Işığında 16. Asır Türk hayatı. İstanbul: Enderun Kitabevi.

Ersan, Mehmet.(2007).Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler, Ankara: TTK Yayınları.

Grousset, Rene.(2006).Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi, (Çev.Sosi Dolanoğlu), İstanbul: Aras Yayınları.

Gurdigyan, İstapan.(1935).“Tirkaked Hay Panasdeğdzner yev Aşuğner” (Türkçe Yazan Ermeni Şairler ve Âşıklar), Daretsuyts Azkayin Hivantanotsi (Milli Hastane Yıllığı [Sürp Pirgiç Hastanesi Salnamesi]), İstanbul, 1935, s. 116-127.

Günay, Umay.(1986).Âşık Tarzı Edebiyat Geleneği ve Rüya Motifi. Ankara: TTK Yayınları.

Güngör, Erol.(1980).Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik, İstanbul: Ötügen Yayınları.

Hattox, S. Ralph.(1985).Coffe and Coffehouse: The Origins of a Social Beverage in the Medieval Near East. Seattle: University of Washington Press.

Hattox, Ralph S.(1996). Kahve ve Kahvehaneler, (Çev. N. Elhüseyni), İstanbul: Tarih ve Yurt Vakfı Yayınları.

Hiç, Üsküdarlı Vasıf.(1961).”Küpeli Beyoğlu.” İstanbul Ansiklopedisi, C. 5, (Ed. R.E. Koçu), İstanbul: İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat. s.2712.

Horowitz, E.(1989).” Coffe, Coffehouses, and the Nocturnal Rituals of Early Modern Jewry.” American Jewish Society Review, S.XIV, s.17-46.

Hovannisian, G. Richard.(1997). The Armenian People From Ancient Time to Modern Times, C.I, New York: St.Martin’s Press.

Istepanyan, Karnig.(1963).”Hayadar Türkeren Hay Mamulı” (Ermeni Harfli Türkçe Basın), Hay Barperagan Mamulı Badmutyun (Ermenice Süreli Yayınlar Tarihi), c. I, Erivan, s. 237-274.

Istepanyan, Hasmig.(1985).Hayadar Türkeren Kırkeri Madenakidutyun 1727-1968 (Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar Bibliyografyası 1727-1968), ESSC Bilimler Akademisi Yayını, Erivan.

Istepanyan, Hasmig.(1987).Hayadar Türkeren Barperagan Mamul (Ermeni Harfli Türkçe Süreli Yayınlar), Erivan: ESSC Bilimler Akademisi Sosyal Bilimler Enformasyon Merkezi Şarkiyat Enstitüsü Yayını.

Istepanyan, Hasmig.(2001).Hayadar Türkeren Kıraganutyunı (Ermeni Harfli Türkçe Edebiyat), Erivan: EC Ulusal Akademisi Şarkiyat Enstitüsü-Erivan Üniversitesi Yayınevi.

İshanyan, Rafael.(2006). Başlangıcından II. Yüzyıla Kadar Ermenilerin Tarihi. (Çev.Sarkis Seropyan), İstanbul: Belge Yayınları.

Kalafat, Yaşar.(2003).”Türk – Ermeni Kültür İlişkilerinde Mitolojik Boyut, Bilim ve Aklın

Aydınlığında Eğitim Dergisi, Nisan, 1-13.

Kartarı, Hasan.(1977). Doğu Anadolu’da Âşık Edebiyatının Esasları. Ankara: Demet Matbaacılık Sanayi.

Kermir, Papa İoannikios.(1900).Agios Tafos Destanı. (Yayın yeri ve basımevi yok).

Kerovpyan, Keğam.(2000).Mitolojik Ermeni Tarihi, (Çev.S. Seropyan), İstanbul: Aras Yayınları.

Kırzioğlu, Fahrettin.(1958).Edebiyatımızda Kars. İstanbul: Işıl Matbaası.

Kırzioğlu, M. Fahrettin. (2003). Yukarı Kür ve Çoruh Boylarında Kıpçaklar, Ankara: TTK Yayınları.

Köprülü, M. Fuad.(1989).”Türk Edebiyatı’nın Ermeni Edebiyatı Üzerinde Tesirleri.” Edebiyat Araştırmaları I, İstanbul: Ötügen Yayınevi, s.239-269.

Köprülü, Mehmet Fuad.(1962) Türk Saz Şairleri III, Ankara: Millî Kültür Yayınları.

Turhan, Mümtaz.(1951).Kültür Değişmeleri: İstanbul: İ.Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Turgut Kut, “Ermeni Harfleriyle Basılmış Türkçe Halk Kitapları”, Halk Kültürü, 1984/1, İstanbul 1984, s. 69-79.

Turgut Kut, “Ermeni Harfleriyle Basılmış Türkçe Destanlar”, Halk Kültürü, 1984/3, İstanbul, 1984, s. 65-73.

Turgut Kut, “Ermeni Harfli Türkçe Telif ve Tercüme Romanlar”, Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi-Tebliğler II, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul, 1985, s. 195-214.

Makas, Zeynelabidin.(1987).”Türkçe Yazan Ermeni Âşıkları ve Bizden Aldıkları Halk Şiiri Nevilerinden Numuneler.” III. Uluslararası Türk Halk Edebiyatı Semineri Bildirileri, Eskişehir: Yunus Emre Kültür Sanat ve Turizm Vakfı Yayınları, S.253-262.

Ong, Walter.(1995).Sözün Teknolojileşmesi: Sözlü ve Yazılı Kültür, (Çev.S.P.Banon), İstanbul: Metis Yayınları.

Pamukçıyan, Kevork.(1990). “II. Sultan Mahmut’a Dair Ermeni Harfli Türkçe Dört Manzum Metkiye”, Belleten Dergisi, C.LIV, S.211. s.1059-1060.

Pamukçıyan, Kevork.(2002).Ermeni Harfli Türkçe Yayınlar. İstanbul: Aras Yayınları.

Ramazanov, Yusuf.(1976).Azerbaycan Dilinde Yazıp Yaradan Ermeni Aşuglar, Bakü: Elm Neşriyatı.

Ramazanov, Yusuf.(1985).XIX. Esr Ermeni Nesrinde Azerbaycan Folkloru Motivleri, Bakı: Elm Neşriyatı.

Sevim, Ali.(2002).Genel Çizgileriyle Selçuklu Ermeni İlişkiler, Ankara:TTK Yayınları.

Seyidov, Mireli.(1954).Sayat Nova, Bakı: Elm Neşriyat.

Seyidov, Mireli.(1976).Azerbaycan Ermeni Edebi Elageleri-Orta Esrlr, Bakı: Elm Neşriyat.

Surmelian, Leon. (1964). Daredevils of Sassoun: The Armenian National Epic, London: George Allen & Unwin Ltd.,

Shalgan, Artin.(1964).David of Sassoun: The Armenian Folk Epic in Four Cycles, (Translated with an Introduction and Notes by A. K. Shalgan), Ohia: Ohio University Press.,

Türkmen, Fikret.(1992).Türk Halk Edebiyatının Ermeni Kültürüne Tesiri. İzmir: Akademi Kitabevi.

Yerevanlı, Ekber.(1968).Azeri-Ermeni Edebi Elageleri, Yerevan:

Yılmaz, Mehmet.(2010).”Ermeni Mitolojisi Üzerine Bir Değerlendirme” Atatürk Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Prof.Dr. Muhan Bali Özel Sayısı, S.43, s.93-104

Yılmaz, Mehmet.(2011a).Sasonlu Tavit Destanı ve Türk Halk Kültürüyle olan Münasebeti. Ankara: Zemge Yayınları.

Yılmaz, Mehmet.(2011b).”Battalnâme, Sasonlu Tavit ve Digenes Akrites Destanlarında Rüyaların İşlevleri”,

Yılmaz, Mehmet.(2012).Sayat Nova: Hayatı, Sanatı ve Şiirleri. Ankara: Zemge Yayınları.